
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

*В.П. Антонюк,
кандидат економічних наук, доцент,
Інститут економіки промисловості НАН України*

Постановка проблеми. В умовах становлення постіндустріального суспільства головною продуктивною силою стає не просто людина, а накопичений нею людський капітал – тобто її інтелект, знання та здібності до трудової і творчої діяльності. Концепція людського капіталу нині посіла чільне місце як в економічній теорії, так і в практиці господарювання західних країн. За розрахунками, в структурі сукупного капіталу країн заходу у 1997–1998 рр. людський капітал становив 67–69%, удвічі більше порівняно з обсягом фізичного капіталу [1, с. 7]. Отже, нагромадження людського капіталу має бути одним із першочергових завдань державної соціально-економічної політики. Тому цілком закономірно у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” ставиться завдання залучення необхідних інвестицій у людський капітал [2, с. 26].

В Україні науковий інтерес до проблем людського капіталу почав активно виявлятися у другій половині 90-х років минулого століття. Це, насамперед, праці таких вітчизняних науковців, як О. Грішнова, В. Куценко, Е. Бородіна та інші. Однак поки що обмаль як всебічних досліджень процесу формування та розвитку людського капіталу, так і соціально-психологічних чинників, вагомості його впливу на соціально-економічну трансформацію суспільства.

Для вирішення проблем розвитку людського капіталу необхідна достовірна інформація щодо його стану. Офіційні статистичні джерела дають незначну кількість показників із окремих його параметрів. Додаткова можливість для дослідження умов, стану та тенденцій розвитку людського капіталу виникає на основі аналізу результатів вибіркового опитування “Базова захищеність населення України”, яке впродовж 4-х років (2000, 2002, 2003, 2004) проводив Держкомстат України за співпраці з МОП і ПРООН. В узагальненні результатів опитувань безпосередню участь брав автор статті, що дає можливість залучити до наукового аналізу обширну базу даних опитування. Значна вибірка опитаних (9400 осіб) репрезентує основні соціальні групи населення України, в тому числі за освітнім рівнем, що дає змогу оцінити умови формування людського капіталу.

Метою даної роботи є аналіз соціально-економічних умов формування та використання людського капіталу України на основі результатів вибіркового опитування “Базова захищеність населення України”. При цьому нагромадження людського капіталу розгля-

дається з позицій досягнення певного рівня освіти – найвагомішого його елементу. В статті ставиться завдання: виявити найбільш суттєві проблеми формування та розвитку людського капіталу та проаналізувати його вплив на певні параметри соціально-економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників до складових людського капіталу відносять: здобуті знання, володіння інформацією; продуктивні здібності, навички; обдарування, таланти; здоров'я; мотивацію працівника; його мобільність. Формування цих якісних характеристик людини здійснюється шляхом інвестицій у людський капітал, що включають витрати на навчання та професійну підготовку, охорону здоров'я, пошук інформації, мобільність.

Важливу роль у цьому відіграє, передусім, розгалужена система освіти, що включає 21,9 тис. загальноосвітніх, 957 професійно-технічних (ПТНЗ), 670 вищих навчальних закладів (ВНЗ) I–II та 339 III–IV рівнів акредитації [3, с. 470, 478–479] і дає можливість здобути достатню освіту. Тому в цілому населення України характеризується високим рівнем освіченості. Опитування з Базової захищеності населення показало, що 40% дорослого населення України мають вищу освіту. За рівнем освіти опитувані у 2004 р. розподілилися таким чином: вища – 33,4%, незакінчена вища – 6,8, середня спеціальна – 35,5, середня загальна – 19,0, неповна середня – 3,5, початкова – 1,5, мали вчений ступінь, наукове звання – 0,3%. Спостерігається позитивна тенденція зменшення частки опитаних із середньою та нижчою освітою – у 2002 р. вона становила 27%, у 2004 р. – 24% (рис. 1). Серед опитаних 76% одержували професію у навчальних закладах. Значна кількість респондентів здобула дві професії (21%), три та більше (9%). Наведені дані свідчать про високий освітній і професійний потенціал населення України та досить значний обсяг нагромадженого людського капіталу.

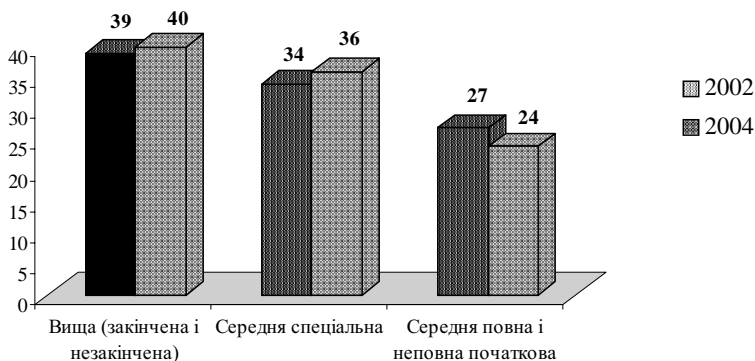

Рис. 1. Рівень освіти і професійної підготовки респондентів, %

Накопичений людський капітал має надзвичайно великий вплив на соціально-економічний розвиток країни:

1) забезпечує можливість використовувати новітню техніку і технологію на виробництві, впроваджувати різноманітні інновації. Рис. 2 показує пряму залежність між рівнем освіти й використанням персональних комп'ютерів та Інтернету;

2) суттєво підвищує продуктивність праці за рахунок можливості більшої технічної оснащеності підприємств, виробництва високотехнологічної продукції, творчого та більш відповідального ставлення до праці, кращої її організації;

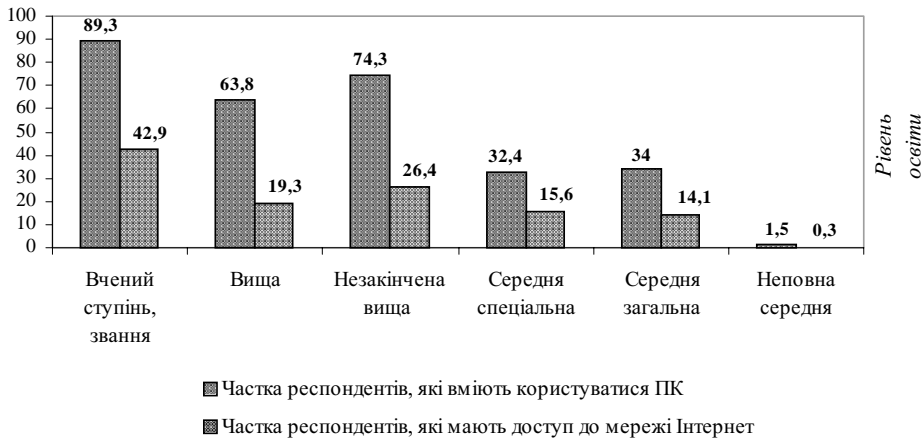

Рис. 2. Вміння користуватися ПК і доступ до мережі Інтернет у респондентів з різним рівнем освіти у 2004 р., %

3) підвищує економічну, трудову і творчу активність населення, оскільки у осіб з високим рівнем освіти більша потреба у визнанні, компетентності, самореалізації, що породжує їхню вищу трудову, підприємницьку і соціальну активність. Усе це позитивно впливає на соціально-економічні процеси в країні, підвищує ефективність праці, конкурентоспроможність і робочої сили, і підприємств, стимулює, в свою чергу, розвиток людського капіталу. Слід зазначити, що існує складна як пряма, так і зворотна залежність: саме потреба визнання, компетентності, самореалізації стимулює до формування більш високого людського капіталу. При здобутті високої освіти ці потреби не зникають, а навпаки – розквітають, що обумовлює активнішу трудову, інноваційну, соціальну поведінку людей, мотивує їх до підвищення свого професійного та соціального статусу.

Дані таблиці 1 наочно показують, наскільки відрізняються в осіб з різним рівнем освіти потреби у визнанні та самореалізації. Для респондентів з вищою освітою середній бал важливості, підрахований як середньоарифметичне значення за всіма відповідями, був вище чотирьох, тоді як для респондентів з низькою освітою – майже на бал нижче;

4) розвиток людського капіталу та збільшення віддачі від нього для його власників сприятиме формуванню середнього класу в Україні. Програма діяльності Кабінету Міністрів України ставить завдання зміцнити позиції середнього класу [2, с. 26]. Дослідження показує, що зміцнення позицій середнього класу можливе тільки паралельно із розвитком людського капіталу та забезпеченням повноцінної віддачі від його функціонування. Серед опитаних, які віднесли себе до середнього класу, найбільшою є частка респондентів з високим рівнем освіти, тобто тих, які є власниками значного обсягу людського капіталу (рис. 3), вони складають 82,4% самоідентифікованого середнього класу.

При цьому серед різних категорій населення за рівнем освіти найбільша частка тих, які самоідентифікують себе із середнім класом, знаходиться у групі осіб з високим рівнем освіти. Серед осіб з ученим ступенем таких 53,6%, вищою освітою – 30,5%, незакінченою вищою – 32,8%, середньою спеціальною – 19,4% (рис. 4). Саме носії такого людського капіталу є найбільш потужним соціальним джерелом формування середнього класу.

Таблиця 1

Оцінка опитаними рівня важливості потреби у визнанні, компетентності та потреби самореалізації (за 5-бальною шкалою, де 5 – найвищий бал) у 2004 р.

Категорії опитаних за освітою	Відсоток респондентів, які виставили відповідний бал					Середній бал
	1	2	3	4	5	
1. Важливість потреби у визнанні, компетентності						
Мають учений ступінь, наукове звання	-	3,6	3,6	28,6	64,3	4,54
Вища	2,6	4,9	18,1	34,1	40,2	4,04
Незакінчена вища	2,2	4,7	14,3	36,3	42,5	4,12
Середня спеціальна	2,9	6,0	21,2	33,5	36,4	4,0
Середня загальна	3,8	7,7	22,5	31,4	34,6	3,85
Неповна середня, початкова	13,1	16,9	30,5	18,9	20,6	3,17
2. Потреба у самореалізації						
Мають учений ступінь, наукове звання	-	3,6	7,1	28,6	60,7	4,46
Вища	3,3	4,4	15,5	32,2	44,6	4,11
Незакінчена вища	1,9	3,6	12,9	28,4	53,2	4,27
Середня спеціальна	3,9	6,0	18,4	31,5	40,2	3,98
Середня загальна	5,3	7,1	20,3	24,7	42,6	3,92
Неповна середня, початкова	14,2	20,1	23,9	20,8	21,0	3,14

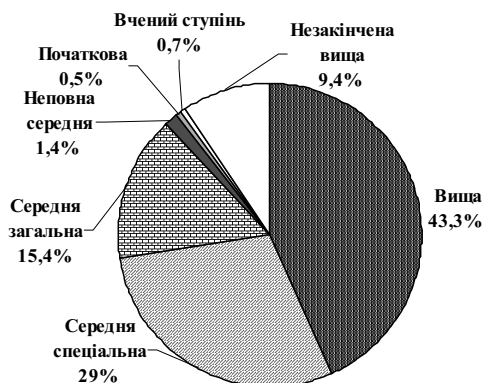

Рис. 3. Структура опитаних, які віднесли себе до середнього класу, за рівнем освіти, %

Отже, можна зробити висновок, що розвиток людського капіталу, тобто формування більш чисельної групи населення з високою і якісною освітою, та забезпечення відповідної віддачі від його використання (передусім у вигляді достойної заробітної плати) є головною умовою формування середнього класу. В Україні поки що не сформований потужний прошарок приватних підприємців і дрібних власників, які також складають середній клас у розвинутих країнах. В умовах недостатності матеріальних джерел формування по-

чаткового капіталу для збільшення кількості підприємців і власників саме нагромаджений людський капітал (високий професіоналізм і мобільність, інтелектуальна власність) може стати основою зростання і цієї структурної складової середнього класу.

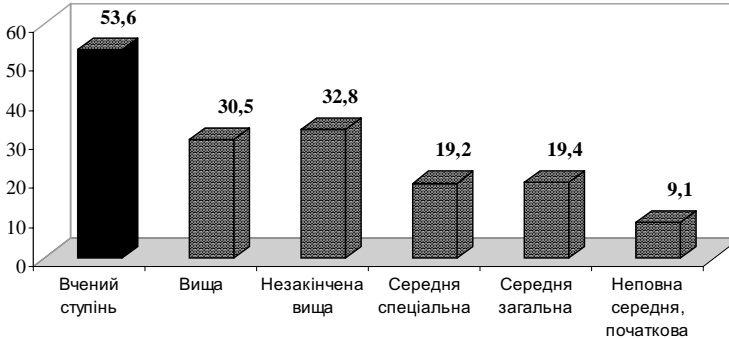

Рис. 4. Частка опитаних різних освітніх рівнів, які віднесли себе до середнього класу, %

Опитування виявило значні проблеми у формуванні людського капіталу. Найбільш гостра з них в Україні – низький рівень віддачі від людського капіталу для його власників, що знижує мотивацію населення до його нагромадження.

Дослідники людського капіталу вважають, що віддача від нього (у першу чергу від інвестицій в освіту) складається з таких доходів та зисків [4, с. 41]:

- 1) прямих матеріальних зисків, до яких належать більш високий заробіток, різноманітні пільги, премії, надбавки, можливість брати участь у прибутках компанії, мати пенсійне, медичне страхування за рахунок підприємства;
- 2) непрямих матеріальних зисків, що охоплюють можливості підвищення кваліфікації, оздоровлення, відпочинку за рахунок підприємства, отримання пільгових кредитів та інших матеріальних вигод;
- 3) моральних зисків, які пов'язані з цікавою, творчою роботою, самореалізацією, досягненням певного соціального статусу та ін.

Основним елементом віддачі від людського капіталу є заробітна плата. Результати опитування з Базової захищеності населення свідчать, що заробітна плата у переважній більшості зайнятих є невисокою. Навіть респонденти з вищою освітою у своїй основній масі (63%) отримали у вересні 2004 р. заробітну плату до 500 грн. (табл. 2).

Низький рівень оплати праці ще більшою мірою переважав у респондентів з неповною вищою та середньою спеціальною освітою. І це при тому, що у більшості працівників кваліфікація відповідала потребам роботи. Можна зробити висновок, що в сучасних умовах в Україні нагромаджений людський капітал у вигляді високого рівня освіти і професійної підготовки, здобутої кваліфікації не забезпечує достатню матеріальну віддачу для його власників. Це негативно впливає як на мотивацію до продуктивної праці, так і на умови відтворення людського капіталу. Заробітна плата працюючих є основним джерелом задоволення потреб як власних, так і підростаючих дітей. Тому не випадковим є той факт, що переважна більшість працівників з достатньо високим рівнем людського капіталу не задоволені рівнем свого заробітку. Серед опитаних працівників з вищою освітою незадоволених та дуже незадоволених у 2004 р. було 63,2%, із незакінченою вищою – 63,4%, із

середньою спеціальною – 63,8%. Лише ті працівники, які мали наукові звання, дещо краще оцінили свій рівень задоволеності оплатою праці. Серед них дуже задоволених було 11,1%, задоволених 37%.

Таблиця 2

Розподіл респондентів з різним рівнем освіти за розміром заробітної плати у 2004 р., %

Рівень освіти	Частка опитаних, які отримували відповідний рівень заробітної плати					
	до 205*	205,1-500	500,1-1000	1000,1-1500	1501-2000	більш 2000
Мають учений ступінь, наукове звання	0,7	22,2	51,9	7,4	11,1	3,7
Вища	7,6	55,4	28,9	5,9	1,4	0,8
Незакінчена вища	11,4	58,9	22,8	4,5	1,5	0,9
Середня спеціальна	22,2	57,0	17,5	2,4	0,5	0,4
Середня загальна	30,5	54,7	13,6	0,7	0,3	0,3
Неповна середня	39,7	55,6	4,7	–	–	–

* 205 грн. – рівень мінімальної заробітної плати на час опитування.

Водночас слід відзначити, що при загальній низькій економічній віддачі від людського капіталу в Україні простежується загальна закономірність, характерна для людського капіталу – тобто пряма залежність між рівнем освіти та можливостями отримати високий заробіток. Рис. 5 свідчить, що працівники з високою освітою мають кращі шанси заробляти більше, серед них значно менша частка з низькою оплатою праці. Так, серед осіб з вищою освітою 7,6% отримували заробітну плату у межах її мінімального рівня (205 грн.), тоді як серед працівників із середньою загальною освітою таких було 30,5%. Понад 1000 грн. отримувало 8,1% опитаних з вищою освітою, і всього 1,3% із середньою загальною.

Рис. 5. Залежність низького та високого рівнів оплати праці від освіти у 2004 р., %

Низький рівень віддачі від людського капіталу породжує іншу проблему – низький рівень середньодушового доходу, низький рівень життя, що підриває економічні основи формування людського капіталу.

Економічною основою формування людського капіталу є доходи, які забезпечують задоволення необхідних потреб, витрачаються на підтримання здоров'я та здобуття освіти. Як відомо, в Україні рівень доходу не дає змогу задовольнити всі необхідні потреби, в тому числі ті, що безпосередньо стосуються формування людського капіталу. Згідно зі статистичними даними, у 2003 р. 76,2% населення мали середньодушові сукупні витрати нижче прожиткового мінімуму (342 грн.) [5, с. 355].

Опитування 2004 р. підтвердило низький рівень доходів більшості респондентів, який майже збігається зі статистичними даними (рис. 6).

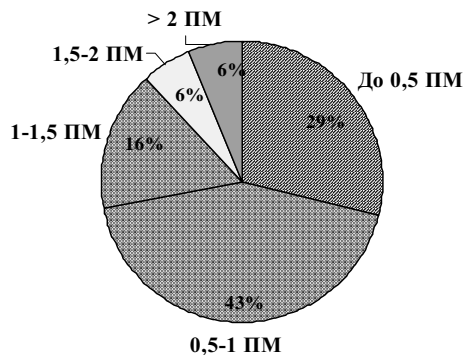

Рис. 6. Розподіл опитаних 2004 р. за рівнем середньодушового сукупного доходу, ранжованого до прожиткового мінімуму (362 грн.), %

Низький рівень доходів обумовлює їх значну недостатність для забезпечення найнеобхідніших умов формування людського капіталу (табл. 3).

Дані табл. 3 свідчать, що рівень достатності доходів підвищився, водночас більше половини опитаних зазначили, що їм не вистачає доходу для медичного обслуговування, відпочинку, освіти. Тому не дивним є низькі параметри здоров'я населення України, яке є важливою складовою людського капіталу. Серед опитаних лише 16% стверджували, що вони майже не хворіють, 31% вказали на хронічну хворобу, 12% на те, що вони часто хворіють на простудні, інфекційні захворювання. У 2004 р. респонденти таким чином розподілилися за оцінкою стану здоров'я:

- поганий та дуже поганий – 13,4%;
- задовільний – 59,9%;
- хороший – 22,1%;
- відмінний – 1,8%.

Існують проблеми зі здобуттям якісної освіти. Відповідну освіту за місцем проживання не могли отримати 62% опитаних. Поширеність платного навчання (нині більше половини студентів вузів III–VI рівнів акредитації вчаться на платній основі) не дає змогу здобути вищу освіту дітям із малозабезпечених сімей. Погіршується якість навчання. Науковці Інституту економіки промисловості НАН України (м. Донецьк) в кінці 2004 р. провели експертне опитування фахівців із соціально-трудових відносин щодо проблем розвитку трудового потенціалу, в якому безпосередню участь брав автор даної статті. Серед причин, що призводять до руйнування трудового потенціалу (а також і людського

капіталу) України, експерти на перше місце поставили несприятливі соціально-економічні умови формування підростаючого покоління – 80% опитаних відмітили високий та дуже високий вплив цієї причини на руйнування трудового потенціалу. Серед чинників, які обумовлюють цю причину, експерти виділили два найбільш вагомих:

- низький рівень та якість життя більшості населення (зазначили 73% опитаних);
- погіршення якості, доступності освіти для різних верств населення України (61% опитаних).

Таблиця 3

Оцінка опитуваними 2004 р. достатності доходу для задоволення тих потреб, які безпосередньо формують людський капітал, %

Потреби	Більш ніж достатньо та достатньо		Трохи не вистачає		Недостатньо	
	2003	2004	2003	2004	2003	2004
У продуктах харчування	20	31	21	22	56	44
У медичному обслуговуванні	11	16	14	19	69	58
У навчанні	3	11	-	10	87	54
У відпочинку	5	6	9	12	79	75

Важливою умовою розвитку людського капіталу є забезпечення можливості підвищення кваліфікації, здобуття нових професійних знань безпосередньо на виробництві. Під впливом науково-технічного прогресу відбувається безперервне оновлення техніки, технології виробництва, продукції що виробляється. Це потребує постійного оновлення професійних знань, які в сучасних умовах швидко морально застарівають. Тому є нагальна необхідність забезпечення професійної освіти впродовж всього трудового життя. Статистичні дані свідчать, що на виробництві поки що не створені сприятливі умови для забезпечення безперервної освіти впродовж всього періоду трудової діяльності.

У 2003 р. підвищили кваліфікацію на виробництві лише 7,7% від загальної кількості працівників [3, с. 409]. Отже, в середньому кожен працівник може підвищити свою кваліфікацію раз в 12–13 років, що вкрай недостатньо для збереження та розвитку нагромадженого людського капіталу.

Опитування з “Базової захищеності населення України” 2004 р. також показало, що респонденти не мають достатніх можливостей для підвищення своєї кваліфікації. Впродовж останніх двох років підвищили кваліфікацію за місцем своєї роботи така частка працівників різних освітніх груп (у %):

- з вищою освітою – 25,1;
- з незакінченою вищою освітою – 22,5;
- з середньою спеціальною освітою – 13;
- з середньою загальною освітою – 8,5;
- з неповною середньою освітою – 7.

Позитивним є те, що працівники з більш високим рівнем освіти мали більшу можливість підвищувати свою кваліфікацію. Однак і серед дипломованих фахівців кожен може лише один раз у вісім років підвищити свою кваліфікацію, що явно недостатньо для підтримання високого освітньо-кваліфікаційного рівня в умовах швидкого морального старіння знань.

Висновки. Нагромадження людського капіталу є метою будь-якої країни, що розширює її ресурсні можливості, створює умови для економічного розвитку. В Україні нагро-

мадження людського капіталу передусім здійснюється у формі підвищення освітнього рівня населення. Дослідження показали, що це позитивно впливає на поширення інформаційних технологій; підвищує економічну, трудову і творчу активність населення; створює соціально-економічну основу формування середнього класу.

В той же час формування людського капіталу стикається з певними проблемами: поперше, низьким рівнем матеріальної віддачі від використання людського капіталу його власникам, насамперед у вигляді адекватної заробітної плати, що підриває економічні основи формування самого людського капіталу та мотивацію населення до цього; подруге, недостатніми можливостями здобуття якісної загальної та професійної освіти, підвищення кваліфікації на виробництві, що не стимулює розвиток людського капіталу.

Для забезпечення розвитку людського капіталу необхідно:

- забезпечити більш тісний взаємозв'язок між рівнем освіти і кваліфікації працівників та розмірами їхньої заробітної плати;
- істотно підвищити рівень моральної віддачі від людського капіталу для його власників;
- забезпечити рівні можливості доступу до якісної освіти для усіх верств населення;
- значно підвищити якість загальної та професійної освіти;
- забезпечити необхідні умови для впровадження безперервної освіти впродовж усього трудового життя;
- забезпечити можливості регулярного підвищення кваліфікації на виробництві у оптимальні терміни.

Проблема умов формування людського капіталу в Україні потребує подальшої розробки.

Джерела

1. Зувев А., Мясникова Л. Интеллектуальный капитал // РИСК. – 2002. – №4. – С.4–13.
2. Програма діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” / Секретаріат Кабінету Міністрів України. – К., 2005. – 63 с.
3. Статистичний щорічник України за 2003 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2004. – 632 с.
4. Грішнова О. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. – 254 с.
5. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2003 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. Ч. 1. – К.: Держкомстат України, 2004. – 446 с.

Аннотація. В статтю на основі результатів виборчого дослідження «Базова захищеність населення України» проаналізована динаміка освітньої складової людського капіталу, її вплив на розвиток інформаційних технологій, творчу активність населення, формування середнього класу. Осуществлен также анализ условий развития человеческого капитала и отдачи от инвестиций в него.

Abstract. Based on the results of a sampling survey “Base protection of the Ukrainian population”, the author has analyzed the dynamics of educational component in human capital, its influence on development of information technologies, creative activity of population, forming of middle class. Conditions for development of human capital and returns on investment in it are analyzed.